

այս միջոցով հարցի լուծում (նախադեպը Նախիջևանի ԻԽԱԳ–ն էր, ուր հայերի քանակը հասցվել էր 0%-ի):

Տեղին է հիշել, որ Ադրբեջանի պետական ապարատի կողմից տարիներ շարունակ Արցախի նկատմամբ իրականացվել են մի շարք միջոցառումներ, որոնց մեջ առանձնանում են՝ տեղաբնիկ հայության կենսապայմանների խաթարում, քաղաքական ու քաղաքականացման բռնաճնշումներ, տնտեսության կազմալուծում, ազգային արժեքների դավաճման սահմանափակում և աստիճանաբար իսլամ դուրս մղում: Այս առումով բավական արդյունքի հասան՝ հայերին մեծամասամբ դուրս մղելով Ադրբեջանի արդյունաբերական կենտրոններ: Մարզից դուրս մղված հայերի տեղերում բնակեցնում էին ադրբեջանցիներով, որոնք ապրում էին արտոնյալ պայմաններում: Իզուր չէ, որ Հ. Ալիևը պառլամենտում հպարտորեն հայտարարեց, որ իր կառավարման տարիներին մարզի ադրբեջանացւման պրոցեսը ընթացել է ավելի հաջող¹: Նախածրագիր ձեռնարկումներից էր նաև հայկական գյուղերը միմյանցից ճանապարհային կապից զրկելը: Օրինակ՝ պատերազմի սկզբին Ստեփանակերտը ամբողջովին շրջափակված էր ադրբեջանական բնակավայրերով, Շահումյանը կտրված էր Մարտակերտից, Մարտակերտ–Ստեփանակերտ ճանապարհը անցնում էր Աղդամով և Խոջալույով, Շուշիի շրջանը փաստորեն վերացած էր հայության համար: Մյուս շրջանները ևս կտրված էին Ստեփանակերտից ադրբեջանական բնակավայրերով, իսկ Հադրուբ–Ստեփանակերտ ճանապարհը հենց Հադրուբի մոտից մտնում էր Ֆիզուլի²:

Դեռևս 1988 թ. փետրվարյան ցույցերի առաջին օրերին Ադրբեջանի քաղաքական, մշակութային գործիչների կողմից բազմիցս է հայտարարվել, որ չկա ո՛չ արգելք, ո՛չ էլ փշալար և Ղարաբաղի հայերը կարող են հեռանալ ցանկացած ժամանակ, իսկ Ղարաբաղը երբեք չի զիջվի³: Ավելին, ի պատասխան ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի որոշման և Ստեփանա-

¹ Мухомов III, Ардак, Е., 1991, с. 75.

² Պետրոսեան Ա., Արթուր Մկրտչեան, Ե., 2004, էջ 63-64:

³ ՀՀ Նորագույն Պատմության Կենտրոնական Պետական Արխիվ (Այսուհետև տես ՀՀ ՆՊԿՊԱ), ֆ.1159, ց. 1, գ.19, թ.1:

կերտում մեկնարկած հանրահավաքների (փետրվարի 13-ից), Ադրբեջանի կոմկուսի ղեկավարությունը սպառնաց մարզի տարածք մտցնել «100 հազար զինված ադրբեջանցիների»⁴: Ադրբեջանում հակահայկական շարժումը հրահրվում էր հենց իշխանությունների կողմից: Այդ օրերին «Պրավդա»-ն հրապարակում էր փաստեր այն մասին, թե ինչպես Ադրբեջանի տասնյակ պաշտոնյաներ, գիտության, մշակույթի գործիչներ հրահրում են ազգային կրքեր, նույնիսկ երեխաներին են հանում հայերի դեմ, իսկ իրավապահ մարմինները կազմակերպում են զենքի գաղտնի ձեռքբերում: Թերթի հաղորդմամբ նույնիսկ Բաքվի «Մանկական աշխարհ» հանրախանութը վեր է ածվել գաղտնի արսե-նալի⁵:

Հայերի նկատմամբ իրականացված առաջին պատժիչ արարքը Ասկերանի դեպքերն էին. 1988 թ. փետրվարի 21-ին ադրբեջանցի ծայրահեղականների 8 հազարանոց ամբոխը մտնում է Ատեփանակերտ՝ «կարգ ու կանոն հաստատելու համար»: Նրանք շարժվում են դեպի Ասկերանի շրջան, ներխուժում նավթամթերքի ձեռնարկություն, գազի գրասենյակ, կոմունալ ծառայության կոմբինատ, ջարդում սարքավորումները, տրանսպորտի միջոցները, տեխնիկան և գույքը: Ասկերանի հայ բնակչության և ամբոխի միջև տեղի են ունենում ընդհարումներ, որոնք կանխվում են խորհրդային բանակի միջամտությամբ: Ավելացնենք, որ փետրվարի 21-ին Ադդամում է գիշերել Ադրբեջանի ԿԿ առաջին քարտուղար Բադիրովը, ինչպես նաև փետրվարի 21-ին հեռուստատեսությամբ հնչած Մ. Գորբաչովի հայտնի ուղերձից անմիջապես առաջ ադրբեջանական հեռուստատեսությամբ ադրբեջաներեն լեզվով ցուցադրվել է «1905. Արյունոտ կիրակի» ֆիլմը, որը ցուցարարների նկատմամբ արյունալի հաշվեհարդարի մասին էր: Ֆիլմը ցուցադրվեց ի պատասխան հայ ժողովրդի սկսած ակցիայի: Այս ամենը խոսում է այն մասին, որ Ասկերանում կազմակերպված բարբարոսական գործողությունը, հետագայում Սումգայիթում, Կիրովաբադում, Բաքվում և այ-

⁴ Հայաստանը փոխակերպվող աշխարհում, ՈԱՀԿ, Ե., 2006, էջ 691:

⁵ Каграманян К., Книга очага: Земля зовет, т. 2, Е., 2004, с. 406.

լուր տեղի ունեցած իրադարձությունները, ինչպես նաև ֆիլմի ցուցադրումը մտածված և նախօրոք պլանավորված քայլեր էին:

Գաղտնիք չէ նաև, որ Սումգայիթում տեղի ունեցած ցեղասպանությունը հանկարծակիորեն ծագած երևույթ չէր, այլ ուներ իր խոր արմատները: Ծանոթանալով փաստերին՝ պարզ է դառնում, թե ինչո՞ւ այդ ծանր հարցի քննությունը հանձնվեց ոչ թե ԽՍՀՄ գերագույն դատարանին, այլ Ադրբեջանի գլխավոր դատախազությանը, թե ինչո՞ւ առաջին հետևությունները արվեցին որպես խուլիգանական տրամադրվածություն և այդ պաշտոնական վարկածը ունեցավ կարևոր հետևանքներ, ինչո՞ւ տեղի ունեցած դեպքերը մի քանի օր գաղտնի պահվեցին, թե ինչո՞ւ հեռուստատեսությամբ բազմիցս հնչեցվեց, որ ջարդերը կազմակերպել են 13-15 տարեկան հայ, ռուս և ադրբեջանցի անչափահասները, խնամքով թաքցվում էին սպանվածների և վիրավորվածների թիվը, պարզ է, թե ինչու դատարանում գործը քննվեց ոչ թե որպես խմբակային գործ, այլ որպես առանձին անձանց գործողություններ, և «խուլիգանների» դատավարությունները տեղի ունեցան միմյանցից բաժան-բաժան՝ ԽՍՀՄ տարբեր դատարաններում՝ Սումգայիթում, Վոլգոգրադում, Վորոնեժում, Կույբիշևում, ԽՍՀՄ գերագույն դատարանում, ինչո՞ւ հանցակազմը որոշվեց մինչև իսկ նախնական հետաքննություն չսկսված, ինչու զորքերը Սումգայիթ մտան միայն ջարդերի երրորդ օրը (փերտվարի 29-ին), իսկ երբ պետք էր ցրել Երևանի խաղաղ ցույցերը, զորքերը բարձր օպերատիվություն էին ցուցաբերում, թե ինչո՞ւ Մ. Գորբաչովը 1988 թ. հուլիսի 18-ի ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության նիստում զայրագին առարկեց Սումգայիթի դեպքերը ցեղասպանություն որակելու դեմ՝ հայտարարելով, որ ցեղասպանությունը կազմակերպված հանցագործություն է, այնինչ Սումգայիթում գործում էին միայն «հասարակության թափփուկներ»⁶: Ինչով է բացատրվում, որ Հայաստանում տեղավորված մոտ 3 հազար հայ փախստականները միլիցիայի կողմից պաշտպանվում էին նույնիսկ իրենց բարեկամների այցելություններից, իսկ Բաքու անցածների վիճակը շատ ավելի ծանր էր, որոնց

⁶ Ղարաբաղ. Հակամարտություն-համաձայնություն (պատմաքաղաքագիտական ժողովածու), Ե., 1997, էջ 25:

ետ էին մղում նորից Սումգայիթ: Սումգայիթի հարցում ինչուները շատ են, հետևություններն էլ պարզ: Արդյոք անգգույշ արտահայտված թառ էր, թե՞ սպառնալիք խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի նախագահ Յ. Բորովիկի և հայ մտավորականների հանդիպման ժամանակ Բորովիկի արած արտահայտությունը, որ «ԼՂ միացումը Հայաստանին կնշանակի հավերժ Աումգայիթ»⁷:

Ցեղասպանության հաջորդ զոհը դարձան Բաքվի հայերը: Սա ևս հայությանը ահաբեկելու փորձ էր: 1990 թ. հունվարի 13-20-ը ղեկավարության աչքի առաջ ԱժԳ-ի մարդասպանները անարգել կոտորում էին հայերին: Իսկ Բաքվում տեղաբաշխված ներքին զորքերը՝ թվով 18 հազար, այդպես էլ հրաման չստացան միջամտելու դեպքերին: Պաշտոնական տվյալները զոհերի թվի մասին այդպես էլ մնացին կեղծված ու չճշգրտված:

Ողջ 1988-ը լի է Արցախի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կատարված խուլիգանական արարքներով, ընդ որում այս ամենը, որպես կանոն, կատարում էին նախկինում դատվածները: Բազմաթիվ են դեպքերը Սարտակերտի, Ասկերանի շրջաններում, Ատեփանակերտում, Շուշիում և ամենուր հայերից կատարված գողությունների, խուլիգանական հարձակումների, երկկողմանի զանգվածային բախումների մասին, որոնց արդյունքում լինում էին վիրավորներ և զոհեր:

Սիայն 1988 թ. նոյեմբերի 1-6-ը ադրբեջանական բանդիտական խմբերը 30 հազար հայ են կողոպտել և դուրս քշել Չարդախլուից, ինչպես նաև Նախիջևանում միակ հայաշեն Չնաբերդ գյուղից և այլ վայրերից: Արդեն 1988 թ. մայիսից Շուշիի կուսաշրջկոմի նախաձեռնությամբ սկսվեց հայերի տեղահանումը Շուշիից, սեպտեմբերին արյունալի իրադարձություններ ծավալվեցին Խոջալույում, նոյեմբերին ջարդերը տարածվեցին ողջ Ադրբեջանով: Հանրապետության ղեկավարությունը խրախուսում էր առանձնապես աչքի ընկածներին. Խոջալուին և Սումգայիթին լրացուցիչ միջոցներ հատկացվեցին տնտեսական ու սոցիալական ոլորտի բարելավման համար: Իսկ Սումգայիթը նույնիսկ

⁷ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 1159, ց.1, գ. 47, թ. 4:

երիտասարդության կոմունիստական դաստիարակության գործում սոցիալիստական մրցության հաղթող ճանաչվեց⁸:

Յնցող ոճրագործության մի օրինակ բերենք՝ կատարված Ֆիզուլիում բնակվող հայերի նկատմամբ, որն ամբողջացնում է Սումգայիթում, Բաքվում և այլ բնակավայրերում կազմակերպված հայկական ջարդերի եղերական պատկերը: «1988 թ. հունիսի 22-ին Ֆիզուլիի գլխավոր պողոտայում համաքաղաքային խրախճանք էր՝ Սումգայիթի «հերոսների» պատվին, ուր վայելում էին հայերից գողացած բարիքները: Քաղաքում ապրող հայերից հավաքել էին մի բազմություն, վայրագաբար ծեծել, խոշտանգել, մերկացրել և ապա ազգությամբ հայ երաժիշտների նվագակցությամբ պտտեցրել քաղաքի փողոցներով: Խառնամբոխի միջով անցնող մերկ հայերին տանջահար անելուց հետո, ըստ նախօրոք կազմած սցենարի, նրանց պետք է տանեին Ֆիզուլիից դուրս, Տոդ գնացող ճանապարհին խաչածև ծողերից կախեին (նրանց մեջ կային ծերեր, երեխաներ և նույնիսկ հղի կանայք): Սակայն ինչ-ինչ հանգամանքներով խափանվել է այս հրեշավոր մտադրությունը, բայց նրանց հաջողվել է մորթազերծ անել մի հայ պատանու»⁹:

Եվ այս ամենից հետո ի՞նչ են նշանակում ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղար Ս. Գորբաչովի կողմից հայերին արված զգուշացումները՝ ադրբեջանցիների կողմից հնարավոր բռնությունների մասին, փոխանակ, որպես երկրի ղեկավար վճռականորեն կանխելու դրանք: Իսկ ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարում նա նույնիսկ հայտարարեց, թե ադրբեջանական ժողովրդի համբերությունն անսահման չէ, որով նա, փաստորեն, ադրբեջանցիներին կոչ էր անում ուժով պատժելու հայերին¹⁰:

Հնարավոր բռնությունների ենթարկվելու վախից շարունակվող զանգվածային բռնագաղթերը շուտով դարձան սովորական և օրինաչափ գործընթաց: 1988 թ. սեպտեմբերի 18-20 հայերը ԼՂԻՍ-ում լքեցին Շուշին, իսկ ադրբեջանցիները՝ Ստեփանակերտը, ինչին նախորդել էին այդ քաղաքներում սկիզբ առած անկարգությունները: Ըստ ադրբեջանական կեղծ տեղեկատվության՝ նոյեմբերի 27-29 անկարգություններ

⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», Ե., 5 ապրիլի, 1991:

⁹ Մկրտչյան Ը., Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա, Ե., 1996, էջ 17-18:

¹⁰ Ղարաբաղ. Հակամարտություն-հաճախություն, էջ 30:

ու ջարդեր տեղի ունեցան ՀԽՍՀ Գուգարք, Սպիտակ ու Ստեփանավան քաղաքներում, որին հաջորդեց ադրբեջանցիների զանգվածային արտագաղթը ՀԽՍՀ-ից¹¹: Ադրբեջանական իշխանությունների հայատյաց ձեռքով կազմակերպվեց Հայաստանից ադրբեջանցիների զանգվածային փախուստը: Սկզբում, Ղափանում և Սասիսում ադրբեջանցիների մեջ տարածվեցին կոչեր, ուր նրանց առաջարկվում էր վերադառնալ Ադրբեջան՝ խոստանալով բնակության վայր, աշխատանք և այլ բարելավումներ: Նման պայմաններում Ադրբեջանում վերաբնակեցվեցին նաև Ֆերգանայից քշված թուրք-մեսխեթցիները: Փախստականներին կենտրոնացնելով Բաքվում՝ նրանց չապահովեցին համապատասխան պայմաններով՝ դրանով ուժեղացնելով անբավարարվածությունը և դժգոհությունը՝ ստեղծելով պայթյունավտանգ իրավիճակ: Հանրապետության ղեկավարների կողմից, փաստորեն, գիտակցված ձևով նրանց ևս վերածեցին հարվածային ուժի, որոնք իրականացրեցին ջարդեր և բռնագաղթեր:

Ըստ ԽՍՀՄ դատախազության պաշտոնական տվյալների 1988-1990 թթ. հայ զոհերի թիվը կազմել է 295 մարդ, որոնցից 222 խաղաղ բնակչություն, 73-ը՝ իրավապահ մարմիններից: 1991 թ. հունվարից մինչև մայիս սպանվել է 93 հայ, որոնցից 77-ը՝ քաղաքացիական բնակչությունից¹²:

Իրավիճակը չկայունացավ ո՛չ 1988 թ. սեպտեմբերի 21 ԼՂ-ի տարածքում մտցված հատուկ դրության և պարետային ժամի սահմանումով, ո՛չ 1989 թ. հունվարի 12-ից Ա. Վոլսկու գլխավորած «Հատուկ կառավարման կոմիտեի» գործունեությամբ (այն լուծարվեց 1989 թ. նոյեմբերի 28), ո՛չ էլ 1990 թ. հունվարի 15-ից մինչև 1991 թ. օգոստոսի վերջը ԼՂ-ում հայտարարված արտակարգ դրությամբ (մինչև օգոստոսյան խռովությունը): Ձինվորական պարետատան աջակցությամբ էլ ավելի ակտիվացավ Ադրբեջանի հակահայկական գործունեությունը՝ բռնադատումներ, էթնիկ զտումներ, սպառնալիքներ, Արցախյան շարժման ակտիվիստների հետապնդումներ, ձերբակալություններ և այլն:

¹¹ Հայաստանը փոխակերպվող աշխարհում, էջ 692:

¹² Чобанян С., Государственная и национальная политика Азербайджана, Е., 1993, с. 7.

Փաստորեն, արտակարգ դրություն մտցնելով, Արցախում վերացավ խորհրդային իշխանությունը և երկու հանրապետություններում իրավիճակը սրվելով՝ վերաճեց պատերազմի: Միայն արտակարգ դրության 15 օրերի ընթացքում հայերի զոհերի թիվը կազմել է 148, իսկ վիրավորները՝ 503 մարդ: Այն դեպքում, երբ ադրբեջանցի կեղծարարները ողջ 1990-ի համար են ցույց տալիս 90 զոհերի թիվը: Փաստորեն, 1990 թ. զոհերի թիվը ավելի շատ էր, քան մինչ այդ¹³:

Միջէթնիկական բախումները արդեն փոխհրաձգությունների տեսքով շարունակվում էին ԼՂԻՄ-ում, Ադրբեջան-Ֆայաստան սահմանագծի երկայնքով: Ավելին, ռուս զինվորականների մուտքը մարզի տարածք էլ ավելի սրեց իրավիճակը: Այս մասին հանգամանորեն խոսվում է Լենինգրադի քաղխորհրդի ԼՂ խնդիրներին նվիրված պատգամավորական երրորդ խորհրդակցության ժամանակ, որին մասնակցում էին լրագրողներ, հասարակական կազմակերպության անդամներ, մարդու իրավունքների պաշտպանության խորհրդի անդամներ և ուրիշներ: Նրանք լավագույնս նկարագրում են ԼՂ-ում խորհրդային զինվորների վայրագությունների մասին, որոնք ոչ թե պաշտպանում են մարզի բնակիչներին, այլև հալածում, թալանում, սպանում: Իրականում զորամասերում տիրում էր կիսաքրեական վիճակ, չէին դադարում հայերի խոշորածավալ տեղահանման սպառնալիքները և հենց տեղահանությունները: Խորհրդակցության ժամանակ, ինչպես նաև «Վիլնյուս-Լենինգրադ-90» մարդու իրավունքների պաշտպանության կոնֆերանսում մտահոգություն է հայտնվում, որ ԼՂԻՄ-ում մշակված զինվորական դիկտատուրայի մեխանիզմը կարող է գործածվել ավելի լայն ժավալներով: Ըստ մասնակիցների՝ ԼՂԻՄ-ը օգտագործվում է որպես փորձադաշտ և մտահոգություն է հայտնվում, որ զինծառայողների մեջ դաստիարակվում է դաժանություն, անպատժելիություն, որոնք իրենց հետ այս ամենը բերելու են իրենց հայրենիք¹⁴:

Նրանք հայկական գյուղեր էին մտնում ինչպես մարտի դաշտ և առավել լարված պահերին ենթարկվում էին Ադրբեջանի կառավարու-

¹³ Чобанян С., նշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁴ «Ֆայաստանի Ֆանրապետություն», 7 փետրվարի, 1991:

յանը: Եվ պատահական չէ, որ Ելցինի և Նազարբակի խաղաղասիրական առաքելության ժամանակ Սրցախ մեկնած միջազգային կոնգրեսի դիտորդական խումբը նշեց, որ խորհրդային 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիան մասնակցել է արյունահեղ իրադարձությունների խաղաղ բնակչության դեմ և ԽՍՀՄ դատախազությունը պետք է տա իրավական գնահատական զինծառայողների գործողություններին և ենթարկի քրեական պատասխանատվության, ինչպես նաև ցրի 23-րդ դիվիզիան: Նշվեց նաև, որ Յազովի, Պուգոյի և Կրյուչկովի անմիջական ջանքերով ԼՂ վերածվել է արյունահեղ պոլիգոնի¹⁵: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ զինվորական ստորորաբաժանումները ներքաշվում էին ադրբեջանցի գրոհայինների զնդակոծումների մեջ: Բազմիցս ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը դիմել է Մ. Գորբաչովին դադարեցնելու ռազմական գործողությունները: Եվ չնայած խոստումներին՝ ոչինչ չի փոխվել:

Չնայած ադրբեջանական կառավարության մշտական հավաստիացումներին՝ մարզում գրոհայինների բացակայության մասին, այնուամենայնիվ, ՍԺԾ և «Գորշ գայլեր» ռազմականացված կազմակերպությունների գրոհայինները մարզում և նրա հարակից շրջաններում զգում էին իրենց որպես լիիրավ տերեր: Նրանք հայտարարված էին Սդրբեջանի ՆԳՆ հատուկ ջոկատայիններ և մարզում գործում էին ԽՍՀՄ ՆԳՆ գիտությամբ, մարզում իրականացնում էին զանգվածային սպանություններ, որոնք ուղեկցվում էին ծաղրուծանակով և հարածուն դաժանությամբ, խոչընդոտում էին նաև պատանդների փոխանակմանը: Ի հակակշիռ այն փաստի, որ Սդրբեջանը ունի զինված ուժեր ՕՍՕՆ-ի տեսքով, ուր մտած էին միլիցիայի համազգեստ հագած բանդիտական խմբեր, դեռևս Սումգայիթի ժամանակ բարձրացվեց հայ գրոհայինի հարցը: Եվ կենտրոնը իր ուժային գործողությունները պատճառաբանում էր՝ դրանք ներկայացնելով որպես սովորական պաշտպանություն՝ հայ զինված ուժերի անիրավական գործողություններից: Սա նախապես մտածված քաղաքականություն էր կենտրոնի կողմից՝ ապահովագրելու իր գործողությունները: Եվ 1990 թ. հունիսի 25-ի Մ. Գորբաչովի հրամանագրի համաձայն, այն է՝ «ԽՍՀՄ օրենսդ-

¹⁵ «Голос Армении», Е., 26 ноября, 1991.

րությամբ չնախատեսված զինված ստորաբաժանումների ստեղծումն արգելելու և անօրինական զենք պահելիս այն առգրավելու մասին», սկսվում են խոշորամասշտաբ օպերատիվ-ռազմական գործողություններ: Ողջ 1990 թ. ընթացքում զինաթափվում են 157 հայկական գյուղեր (97%), ուր գրեթե ոչինչ, բացի որսորդական հրացաններից չեն հայտնաբերել (ադրբեջանական՝ 5 գյուղ): Եվ չնայած, որ ադրբեջանական գյուղերում հազարավոր գրոհայիններ, «միլիցիոներներ», օմսնականներ բացեփրաց շրջում էին նորագույն տեխնիկայով զինված¹⁶:

Էլ ավելի ծանր հետևանքներ ունեցան «անձնագրային ռեժիմի» ստուգումները, որոնց նպատակն էր առանց գրանցման անձանց հանել և կարգը վերականգնել: Այդ պատրվակով հայկական գյուղերում սկսվեցին ստուգումներ, ուր իբր թաքնվում էին Հայաստանից եկած ֆիդայիներ: Այդ ստուգումները շուտով վերածվեցին տխրահռչակ «Օղակ» գործողության, որը խորհրդային իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի դեմ իրականացված պատժիչ-ահաբեկչական գործողություն էր: Նպատակն էր Հայաստանին պարտադրել միանալու միութենական նոր պայմանագրին, իսկ հայ ժողովրդին ահաբեկելով՝ ստիպել հրաժարվելու անկախության համար մղվող պայքարից: Մի քանի ամիսների ընթացքում տեղահանվեց Յուսիսային Արցախի 24 գյուղերի բնակչություն:

Դեռևս 1991 թ. հունվարի 14-ին Ադրբեջանի ԳԽ որոշում էր կայացրել միավորել երկու հարևան՝ Շահումյանի և Կասում-Իսմայիլովյան շրջանները: Շահումյանի շրջանը ուներ մոտ 20 հազար բնակչություն, որոնց 82%-ը կազմում էին հայերը, իսկ Կասում-Իսմայիլովյան շրջանի 50 հազարանոց բնակչության հիմնական մասը ադրբեջանցիներ էին (դեռևս 1989 թ. հուլիսի 25-ին Շահումյանի շրջխորհուրդը խնդրանքով դիմել էր Ադրբեջանի ԳԽ-ին՝ շրջանը միավորել ԼՂԻՄ-ին, որը մերժվել էր): 1991 թ. հուլիսի 13-14 Շահումյանի շրջանի Բուզլուկ, Մանաշիդ և Էրքեջ գյուղերը երեք կողմերից շրջապատվեցին 4-րդ բանակի և Ադրբեջանի ՆԳՆ զորքերի կողմից՝ «անձնագրային ռեժիմի» ստուգումների պատրվակով: Գյուղերի վրա երկար ժամանակ

¹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 ապրիլի, 1991:

պատվում էին ուղղաթիռներ: Էրքեջից ոչ հեռու կուտակվել էին տանկեր: Զինվորականները պահանջում էին բնակչությունից թողնել գյուղերը՝ հակառակ դեպքում սպառնում էին ոչնչացնել նրանց: Ինքնապաշտպանական ուժերը Վանիկ Լալայանի գլխավորությամբ հաջողությամբ ետ էին մղում առաջին հարձակումները՝ պատճառելով էական վնասներ: Էրքեջում նրանք շրջապատման օդակի մեջ են առնում Ադրբեջանի ՆԳ նախարար Մամեդովին և նրա ղեկավարած թալանչիական խմբին և արդեն պատրաստվում են նրանց գերեվարել, երբ հանկարծակիորեն հայտնվում են խորհրդային դեսանտայիները և փրկում նախարարին անպատվությունից¹⁷: Որոշ ժամանակ անց սկսվում է ռմբակոծությունը և մի քանի ժամ անց գյուղերը դատարկվում են: Չնայած, որ Շահումյանի շրջանի բնակիչներից շարունակվում էին ստացվել «SOS» ահազանգերը՝ կայսրության պետական այրերի կողմից կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկատվությունը շարունակում էր մնալ կեղծ և հակասական: Ռազմական պարետատունը բոլոր պաշտոնական հարցադրումներին պատասխանում էր, որ այդ իրադարձություններին ո՛չ ՕՄՕՆ-ը, ո՛չ էլ զորքը չեն մասնակցում, այլ ընթանում են միմյանց դեմ. թշնամաբար տրամադրված խմբավորումների հարցերի պարզաբանում: Իսկ ԽՄՄ ՆԳ նախարար Ա. Պուգոն, ԽՄՄ ԳԽ նստաշրջանում բերելով կեղծ փաստեր, որոնց համաձայն Շահումյանի շրջանի Սանաշիդ, Էրքեջ և Բուզլուկ գյուղերում չկա հայկական բնակչություն, հայտարարեց, որ դրանք վերածված են հայ գրոհայիների հենակետի (այն դեպքում, երբ ԽՄՄ պրեզիդենտի հուլիսի 4-ի որոշումով շրջանում հանվել էր արտակարգ դրությունը՝ «հաշվի առնելով իրավիճակի կայունացումը»)¹⁸:

Փաստորեն, Շահումյանում կրկնվեցին Դյուսիսային Արցախի Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերի դեպքերը, որտեղից ապրիլի 30-ից մինչև մայիսի 8-ը ընկած հատվածում տեղահանվել էր շուրջ 3,5 հազար բնակչություն: Թաթուլ Կրպեյանը, որը գլխավորում էր Գետաշեն-Մարտունաշենի ինքնապաշտպանությունը, կարողացավ գերի վերցնել

¹⁷ Каграманян К., նշվ. աշխ., էջ 430:

¹⁸ Чобанян С., նշվ. աշխ., էջ 34:

խորհրդային բանակի գնդապետ Մաշկովին և ստիպեց ազատ արձակել հայ զերիներին: Իսկ երկրորդ անգամ զերեվարելով պատժիչ ջոկատի հրամանատարին՝ պահանջեց գյուղերից հեռացնել զորքերին: Սակայն ադրբեջանցիները սպանեցին և՛ Թաթուլին, և՛ ռուս սպային¹⁹: Հաղորդի գյուղերի տեղահանության մասին մի ինքնատիպ վավերագիր հուշագրություն է թողել ԼՂՀ ԳԽ առաջին նախագահ Արթուր Սկրտչյանը: «Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հաղորդում» աշխատության մեջ նա առաջ է քաշում մի շարք հարցադրումներ և տալիս դրանց պատասխանները: «Սպասելի՞ էին արդյոք այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան շրջանում և հնարավոր էր դրանք կանխել»: Նա գտնում է, որ ընդհանուր քաղաքական առումով սպասվում էին այդ իրադարձությունները, սակայն քչերն էին հավատում իրադարձությունների նման ընթացքին և, փաստորեն, ոչինչ կամ շատ քիչ բան ձեռնարկվեց: Ապրիլի 28-ին «անձնագրային ռեժիմի ստուգումների» ալիքը հասավ Հաղորդ: Մի քանի օր առաջ ուղղաթիռներից ռմբակոծության էր ենթարկվել Հաղորդի շրջանային անտառը և այդ անտառով Հաղորդ մտնող խճուղին: Բնակչության մեջ սկսվել էր համընդհանուր խուճապ և շփոթություն, որին նպաստում էին նաև կեղծ լուրերը: Ժողովրդի տագնապը էլ ավելի էր ուժեղացնում այն հանգամանքը, որ լուրեր էին պտտվում իբր «Հաղորդի հարևան ադրբեջանական շրջաններում զորքերի կուտակումներ կան, որոնք գտնվում են անմիջապես Մութալիբովի կարգադրության տակ և, որ իբր Գորբաչովը մայիսի 4-15-ը ժամանակ է տվել Մութալիբովին Ղարաբաղի հարցը իր ուզած ձևով լուծելու համար»²⁰:

«Հետաքրքիրն այն է, որ այդ ժամը օրերին շատերը մտահոգված էին ոչ թե ծանր վիճակից դուրս գալու հարցով, այլ այդ վիճակի մեղավորի որոնումով: Պաշտոնական վարկածի համաձայն ամեն ինչի մեղքը բարդվում է շարժման ակտիվիստների վրա և պատահական չէ, որ շատ-շատերը այդ պատճառով անիծում են և՛ շարժումը, և՛ միացումը, և թե՛ Հայաստանը, որ այսքան ցավեր բերեց իրենց»²¹:

¹⁹ Каграманян К., նշվ. աշխ., էջ 426:

²⁰ Սկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հաղորդում, Ե., 1992, էջ 6:

²¹ Նույն տեղում, էջ 10:

Տեղահանությունների ժամանակ ռուսական զորքի և ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ի հիմնական խնդիրը հայ ֆիդայի կամ գրոհային զւոնելը էր: ՕՄՕՆ-ը, վայելելով համապատասխան հատուկ աջակցություն, ձերբակալում էր ով փոքր-ինչ կասկած էր հարուցում ազգային պայքարի հետ ունեցած կապով: Նրանք շրջում էին գյուղերով և մախապես կազմված անվանացուցակով, որ պարզվել էր ռուսական հետախուզությամբ, ձերբակալում էին ակտիվություն դրսևորած անձանց՝ գյուղխորհրդի մախագահի, մտավորականի և այլն: Ձորքին հաջողվում էր տևական հոգեբանական ճնշում գործադրել, որը նպաստում էր բռնագաղթի ընթացքի հեշտացմանը, երբ բնակչությունը սեփական անվտանգությունից ելնելով, հեռանում էր իր բնակության վայրերից: Այսպիսով, 1991 թ. մայիսի 13-16-ը տեղահանվեցին Հադրութի շրջանի 14 գյուղեր (Ջրաբերդ, Առաքյուլ, Ծամծոր, Ցոր, Արևշատ և այլն): Ուրպես կանոն, բռնագաղթված գյուղերը ենթարկվում էին թալանի ու ավերի: Ա. Մկրտչյանը իր աշխատության մեջ այն միտքն է հայտնում, որ կազմակերպված լինելու դեպքում հնարավոր էր կանխել զոհն գյուղերի թալանը: Հունիսի կեսերից սկսած Բանաձոր, Առաքյուլ, Ծամծոր, Դուլանլար գյուղերը բնակեցվեցին ադրբեջանցիներով:

Հադրութի դեպքերին հետևել են Մարտակերտի շրջանի Հաթերք և Վերին Հոռաթաղ գյուղերի շրջափակումը՝ բռնագաղթի նպատակով, սակայն այս իրադարձություններին հետևել են օգոստոսյան խռովության դեպքերը, որի պատճառով էլ այս գյուղերը փրկվել են տեղահանումից և ավերումից: 1991 թ. սեպտեմբերին, երբ խորհրդային զորքերը հեռացել են Արցախից, ինքնապաշտպանական ուժերը կարողացել են ազատագրել բռնագաղթված գյուղերը. սեպտեմբերին՝ Շահումյանի շրջանի գյուղերը, նոյեմբերին՝ Հադրութի և Ասրտունիի շրջանում ծավալած մարտերի ընթացքում՝ մի շարք գյուղեր: Այս մարտերի հիմնական նշանակությունն այն էր, որ բացի տարածքները հետ վերադարձնելուց, կասեցվել են հայկական գյուղերում կատարված վերաբնակեցումները, որով խափանվել են Արցախում արմատավորվելու ադրբեջանական իշխանությունների ծրագրերը:

Բավականին սարսափելի էին բռնագաղթի արդյունքները, որոնք, սակայն չէին գոհացնում նրա ոգեշնչողներին: 1991 թ. մայիսի 22-ին

Մոսկվայում կայացավ «Օղակ» գործողության արդյունքներին նվիրված մամուլ ասուլիս, որի ժամանակ ադրբեջանի ԿԿ ԿԿ անդամ Ա. Դաշտամիրովը հայտարարեց. «Ամենամոտ ժամանակներում անհրաժեշտ կլինի Դարաբադից արտաքսել 32 հազար մարդ»²²: Ձանգվածային այդ բռնագաղթերը Ադրբեջանի պետական այրերի կողմից շարունակվում էին արդարացվել՝ պատճառաբանելով դրանք որպես բնակիչների ինքնակամ վերաբնակեցում: Բռնագաղթի ցուցանիշները ահռելի էին նաև նախորդ տարիներին: Ըստ հայկական կողմի տեղեկատվության՝ ԱխՍՀ-ից Հայաստան, ԼՂԻՄ և ՌԽՖՍՀ բռնագաղթեց ընդհանուր առմամբ 167400 մարդ, 1989 թ. փախստականների թիվը կազմում էր 141260, իսկ 1990 թ. ընդհանուր ցուցանիշը՝ 32000 մարդ²³: Ադրբեջանի կողմից իրականացվող պետական ահաբեկչական քաղաքականությանը զոհ գնացին հազարավոր անմեղ հայեր: Միայն 1991-ին, ըստ ՏԱՍՍ լրատվականի, ԼՂ-ում սպանվել են ավելի քան հազար անմեղ հայեր: Միայն 1991 թ. ապրիլի վերջից հուլիսի 1-ը զետաշեն և Սարտունաշեն գյուղերում սպանվել է 41 մարդ, 70-ը՝ վիրավորվել, 335-ը՝ վերցվել պատանդ: Պատանդները զազանաբար տանջամահ էին արվում և սպանվում ադրբեջանական բանտերում, 20 հայկական գյուղեր ամբողջովին հայաթափվել են, 3 հայկական գյուղեր վերաբնակեցվել ադրբեջանցիներով²⁴:

Շարունակվող բռնագաղթերը և ջարդերը՝ իրենց ընթացքով և թափով՝ իրենց վրա են հրավիրել միջազգային հասարակության ուշադրությունը: Կատարվածի մասին գրվել է համաշխարհային մամուլում, «Մեծ յոթնյակի» ղեկավարներին, ԱՄՆ պրեզիդենտին, ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին դիմումներ են հղվել՝ խնդրելով ուշադրություն դարձնել շարունակվող ջարդերի և տեղահանությունների վրա: Այս ուղղությամբ մեծ աշխատանքներ է կատարել Սախարովի անվան միջազգային կոնգրեսի պատվիրակությունը՝ Քերոլայն Քոքսի ղեկավարությամբ: Պատվիրակությունը եղել է թեժ կետերում, հանդիպում-

²² Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները ԼՂՀ խաղաղ բնակչության դեմ, Ե., 1998, էջ 133:

²³ Հայաստանը փախստեղծվող աշխարհում, էջ 693:

²⁴ Чобанян С., նշվ. աշխ., էջ 173:

ներ ունեցել բանտարկյալների, գաղթողների հետ: Նրանք առանձնացրել են այն չորս հանգամանքները, որոնք կարող են առաջացնել լայնամասշտաբ հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտ. բռնագաղթեր, չհիմնավորված բանտարկություններ, քաղաքացիական հասարակության հետ դաժան վերաբերմունք, ՕՍՕՆ-ի գոյությունը:

Այսպիսով, Ադրբեջանի քաղաքականությունն Արցախյան հիմնախնդրում հանգեցրեց պատերազմական գործողությունների սանձազերծմանը, որոնք ուղեկցվում էին բռնագաղթերով և ջարդերով, սակայն չհասավ իր վերջնական նպատակին՝ Արցախի բռնակցմանը: Ընդհակառակը, Արցախի ժողովրդական բանակի հերոսական պայքարի շնորհիվ Արցախը ձեռք բերեց անկախություն:

*ЛУСИНЕ САРКИСЯН
ИИ.НАН.РА*

МАССОВЫЕ РЕПРЕССИИ И ДЕПОРТАЦИЯ АРМЯН В НКАО В 1988-1991 гг.

РЕЗЮМЕ

В истории армянского народа конец XX в. характеризуется целым рядом событий, которые имели радикальные последствия в истории и преопределили переход к новым качественным изменениям. Борьба армянского народа, направленная на воссоединение Арцаха, раскрыла деспотическую сущность господствующей системы Советского Союза, а также еще раз подтвердила позицию и взятые на вооружение политические методы Азербайджана в Закавказье.

С точки зрения хронологии статья включает в себя достаточно сложную эпоху: 1988 г., когда действовала имперская система и 1991 г., когда империя в агонии и создалась непредвиденная ситуация. В статье сделана попытка путем предоставления численных сведений об осуществленных массовых насилиях, выселениях, убийствах, жертвах арцахских армян обобщить с одной стороны, политику советских властей по отношению к армянскому народу, предъявившему свое справедливое требование, с другой стороны, политику азербайджанских властей - любой ценой удержать Арцах внутри государственных пределов.